

למחות למלמדי תינוקות בתוה"ק, אפילו יותר מחמשים, ואף שיש מקום בביהכ"נ ומדרש", מכאן נראה שהיו גם מלמדים פרטיים לתורה שלמדו לילדים בבתייהם. על דבר רבוי הילדים בישוב במשך זמן קצר הננו שומעים בשנת תרמט, שהתלמוד-תורה המתנהג כעת יכיל בו רק חלק עשירי לערך הנצרך, כי נמצאים עוד ילדים ובחורי חמד לבעלי בתים חשובים הבושים לקבל⁸ והמה עניים ודלים, כי על כן ישתדל הועד, וראשי עם הקודש כרוב השוכן בציון להרחיב ולהגדיל את התלמוד תורה, שיתנהג הכל בצדק ובמישור ובאמת, על ידי סוכנים ומשגיחים וגבאים נאמנים צדיקים ונבונים וחכמי לב". עמוד מיוחד בספר התקנות תרמט הוקדש לתעמולה לתלמוד תורה⁹.

תולדות התלמוד תורה והישיבה במאה שערים, הן למעשה פרק חשוב בתולדות הישוב. לכתחלה לא היה נגוד בין תלמוד תורה, עץ-חיים שבחורבת ר' יהודה החסיד ובין זה שנוסד במאה שערים. כפי שיש להסיק ממכתב פסק-דין¹⁰ טוענים גבאי ת"ת מאה שערים שיש להם שטר מתנה על בתי הקדש (של חצר, בית אברהם) מגבאי הת"ת אשר בחצר ר' יהודה החסיד, ואולם במשך הזמן, גוברת ההשפעה של הרב מבריסק על מאה שערים, וההתנגדות להשכלה, אחרי המלחמה נגד הרי"מ פינס, מביאה לידי כך שבמאה שערים נוצרת רשת חנוך חדשה, המתנגדת לת"ת שבחורבת ר' יהודה החסיד, שבראשה עומד הגר"ש סלאנס ומנהלה הוא רבי זלמן חיים ריבלין, אחיו של הר"י ריבלין.

האישיות הבולטת ביותר בדברי-ימי-תלמוד-תורה והישיבה במאה שערים הוא הרב הגאון מוה"ר שאול חיים הלוי הורוביץ, הידוע בשם הרב מדובראוונע, שיסד וכוונן את הישיבה הגדולה והת"ת במאה שערים יחד את בית מדרשו בבנין המוסד לתכלית שעורי תורה שונים עבור סוג הסוחרים ובעלי-בתים של מאה-שערים וסביבותיה¹¹. מינויו טצוין בספר התקנות בציון מיוחד: "והנה נתמנה על-ידי הועד לגבאי ולמשגיח הרב הגדול מוה' שאול חיים נ"י רב דדובראוונע חתן הגאון הרב ר' טעבעלי ז"ל רב דק"ק מינסק יע"א"; משנת תרמו ולהלן החצר (של הת"ת)¹², הוא תחת ידי הרב הגדול מוה' שאול חיים נ"י רב דדובראוונע, כי הוא המנהיג והמעשה מהת"ת בכל דבר כלל ופרט. זכרו וזכר אשתו מ' שורקא תחי' יהיה לדור דור עד כי יבוא שילה, והתלמידים היושבים לפני השוכן בציון יחשבו להם לבנים

בזה ובבא אמן¹³. בהקדמה לקונטרס „פרי עץ חיים“¹⁴ הוא מזכיר „זכות התורה מתינוקות של בית רבן וזכות התורה הקדושה הלומדים בהישיבה הגדולה אשר כוננתי ויסדתי בעזה“י עמודי התורה והיראה קדישא ירושלם תו במאה שערים“. כן הוא מזכיר את „גודל הטרדה העמוסה עלי ממרבית ההוצאות מהתלמוד-תורה והישיבה הגדולה ובית-התבשיל אשר אוכלים זה ערך שבעים בני-הישיבה והתורה ערב ובוקר וצהרים אשר ההוצאה מכל אלה ערך מאה וחמשה ועשרים נפוליון זהב אלף רוכ לכל חודש וחודש וההכרח אלצנו לבוא בחובות והנוגשים אצים ה' ירחם“¹⁵.

הרב מדובראוונע עלה ארצה בשנת תרמג, ואם כי בדעותיו השתייך למתונים — הוא היה מתלמידיו של רבי שלמה זלמן ברבי הלל ריבלין משקלאב, בעל „דברי שלמה“¹⁶, — הרי על-פי המסבות נעשה חבר לקנאים מסיעת הרב מבריסק מתוך התחרות שבין רשת החנוך של מאה שערים ובין זו של „עץ-חיים“, שבחורבת רבי יהודה החסיד. התחרות זו באה לידי הבעה גם בזה, שהגר"ש סלנט לא נתן מעולם „תעודות“ — „הסכמות“ למוסדות החנוך של מאה שערים, והסתפק בזה שהכיר בהם במכתבים פרטיים לנדיבים ורבנים בחוץ-לארץ, כששאלוהו על מוסדות אלה. לעומת זה היה רבי חיים זוננפלד מתומכי המוסדות במאה שערים. מספרים, שכשנתקל הרב מדובראוונע, בהתנגדות מצד תלמוד-תורה „עץ חיים“, שאלו את רבי חיים: „כלום אין מר חושש לקפוח שכר פסיעות של ילדי מאה-שערים המכתתים רגליהם „לחורבה“ — בעיר העתיקה?“ ענה להם רבי חיים: „אני מצדיק יסוד תורה חדש, שכן מקרא אני דורש „כל מקום אשר תדרוך בו כף רגלכם לכם נתחיו“.

האישיות המרכזית השניה במפעל החנוך במאה שערים היה אדם גדול בתורה ובעל מרץ נפלא, הרב הגאון ר' זרח בראווערמאן, שהיה מבני סיעתו של הרב מבריסק. הוא עלה לירושלים בשנת תרמז מהורודנא ובידו מכתב המלצה מהגאון הצדיק ר' נחום'קה הוראדנער, ונדבק מיד ברב מבריסק. עשר שנים תמימות לא מש ר' זרח מאהלו של הרב מבריסק ורק אחרי שנפטר יצא רבי זרח למאה שערים, קבע בה דירתו, והתמסר לחנוך הנוער. שקידתו העצומה בתורה ומרצו הרב עמדו לו לרכז במאה שערים חוג רחב של תלמידים מבני-ירושלים ויותר מזה של עולים חדשים מן הגולה.

חוג זה היה הגרעין ליסוד. "ישיבה גדולה על-יד הת"ת במאה שערים" ¹⁷.
 מה שנוגע לסדור מקום לתלמוד תורה. כבר הזכרנו למעלה את
 התנאי שהתנה הרב מקאליש זצ"ל ש"עזרת-הנשים" שנדב לביהמ"ד
 "ישועת יעקב" תשמש גם "ללמוד בתוכה עם תינוקות של בית רבן".
 שבתי המדרש שמשו "חדרים" ללמוד תינוקות נראה גם מתוך ההוספה
 ביחס למלמדי תינוקות "ואף שיש מקום בביהכ' ומדרש" ¹⁸. ואולם
 בשביל "חדרים" לתלמוד-תורה במיוחד נבנו בראשונה בשנת תרלז
 שני חדרים, ליד בית המדרש "ישועת יעקב". מכספי המנדב לאותו
 בית כנסת הר' יוסף יהושע מטארני ז"ל "ללמוד תורה ומצוות
 לתשב"ר הדירים במאה שערים עד אשר יכונן ה' את שערי ציון" ¹⁹.
 ב"חדרים" אלה למדו שני מלמדים ושכרם היה משתלם בעיקר על-ידי
 הורי הילדים המעטים שנמצאו אז בשכונה. נראה, שתלמוד-תורה "עץ-
 חיים" השתתף אף הוא בהחזקת שני המלמדים ²⁰ ו"עץ-חיים" היה הראשון
 ליסוד תלמוד-תורה במאה-שערים, כשם שעזרו אחר-כך ליסוד תלמודי
 תורה גם בשכונות שנבנו מאוחר יותר. המטרה היתה להקים מעין
 רשת חנוך מרוכזת תחת רשות אחת של "כנסת ישראל" האשכנזית, ורק
 אחרי הנגודים בין סיעת הרב מבריסק ל"כנסת-ישראל" נפרדה מאה
 שערים מהם. מסמכים בענין זה אין לנו מלבד טענת גבאי ת"ת "מאה
 שערים" בזמן הסכסוך בענין חצר "בית-אברהם", שגבאי תלמוד תורה
 "עץ חיים" נתנו להם חצר זו במתנה. מה שמראה על יחס חיובי
 לכתחלה מצד "החורבה" לגבי "מאה שערים". שני ה"חדרים" לא
 הספיקו לאחר זמן קצר ואז הוסיף הר' יוסף יהושע מטארני על נדבתו "עוד
 סך ששת אלפים ושש מאות גרוש עבור בית אחר אריכת ימיו"ש
 שלו ומכרו את הבית ובנו חמשה בתים קטנים שלא יבלבלו המלמדים
 זה לזה בבית אחד ²¹ לתלמוד תורה לתינוקות של בית רבן, והנם החמשה
 החדרים העומדים היום לעומת בית המדרש "ישועת יעקב" לצד מערב ²².
 בשנת תרמא נשלם בנינם של אותם חמשה הבתים הקטנים ²³. ואמנם היו
 אלה חדרי תלמוד תורה עד שנת תרמו, שאז נבנתה הקומה השניה.
 בשנת תרע נבנתה הקומה השלישית והושלמה בשנים לאחר כך מנדבות
 יחידים שונים.

ענין רב עליליה בדברי ימי ת"ת "מאה שערים", הוא הקדש
 חצר "בית-אברהם". שלכתחילה הוקדש כקרן-קיימת "להשכיר כל בית
 ובית ומהשכירות יהי' על הוצאות ת"ת ותיקוני הבתים, וחוף מזה אין

לעשות שום דבר בשום בית. אך החמשה בתים הקטנים נגד הבתי-מדרש מצד מערב אשר הניח הר' יוסף יהושע ז"ל²⁴ המה לברם הם אשר ילמדו בהם התשב"ר²⁴. וכך היה המעשה: בשנת תרמ"א עלה לירושלים הרב משה ליב כהנא²⁵ מעיר קאלוואריע (סובלסקי). לפני עלייתו הבטיח לו גיסו ר' אברהם אבא זייבערג מוילקאוויסקי לשלוח לו חמשת אלפים רובל, לרגלי הולדת לו בן זכר. על-מנת לבנות תלמוד תורה תשב"ר בירושלם²⁶, היינו בתי הקדש לתלמוד תורה. "שיהי' הקרן קיימת והפירות יהי' לעזרת הת"ת"²⁷. המנדב נפטר עוד לפני ששלם את הכסף²⁸. והבנים קיימו את צוואת אביהם ושלחו לדודם הר"ר משה ליב כהנא סך 4630 רובל לבצוע הקניה²⁹. על פי הוראתו של הרב מבריסק שאז היתה כבר השפעתו על מאה שערים רבה, וביזמתו של אחד מנהלי כל עניני מאה שערים בעת ההיא, הרה"ג רבי זלמן בהר"ן מסר ועד השכונה למטרה זו מגרש צבורי בדרום השכונה. הר"ר משה ליב עשרה בתים במאה שערים בסך 7400 רובל, וכאשר לא הספיק לו כסף בנה הנדיב הר"ר אברהם אבא לקח מכולל סובאלק הלואה³⁰ ונתן להם תמורת זה הבתים לפי שטר שמסר בידי הכולל. אח"כ מסר הבתים לטובת הת"ת במאה שערים והכולל נתן לו שטר על כך. דבר זה גרם לדין תורה עם הכולל, וביחוד עם גבאי ת"ת "עץ חיים" בשנת תרמ"ה. גבאי ת"ת "עץ חיים" בחורבת ר"י החסיד טענו, שדעת המנדב היתה דווקא על הת"ת שבחצר רבי יהודה החסיד. נבחרו לדון ביניהם שלשה רבנים: הר"ר בנימין, מי שהיה אב"ד בק' סטופצין³¹, הר"ר יהושע בצלאל, מי שהיה אב"ד בק' מאלטש, ושהיה אזוראש-ישיבת "עץ חיים"³² והר"ר אברהם אבא יעקב מי שהיה הרב בק' פרעיוו שלע ואז "מגיד-מישרים" בירושלים³³. לפי דין תורה פסקו, אחרי שבדקו כל הכתבים והמכתבים ושמעו כל הטענות, שהבתים שייכים לת"ת "עץ חיים", ומה שעשה הר"ר משה ליב כהנא אין בו ממש. יש לו הזכות רק לבית דירה בחצר לדור בו כל ימי חייו, כפי שכתבו היורשים וכפי שהסכימו כל הגבאים. אחרי פטירתו מחויבת אפילו אשתו לצאת משם; לכולל סובלסקי יש לשלם חובם, ב"הטבה"³⁴, עד שני חדשים, ואם לא יוכלו לשלם — עליהם למכור חלק מהבתים ולשלם בכסף שיקבלו. אחרי סלוק החוב יתן הר"ר זלמן בהר"ן קושאן על שם הר"ר משה ליב, אחרי שיתחייבו לעשות החצר הקדש, והאפוטרופסים על ההקדש הזה בנמוסי הממשלה יהיו שני בני המנדב הנ"ל ואתם שלשה מגבאי ת"ת "עץ